

DISLEKSIYADA FONOLOGIK TIZIM BUZILISHINING LINGVISTIK XUSUSIYATLARI VA O'QISH BUZILISHINING NEYROPSIXOLINGVISTIK MODELI

<https://doi.org/10.70728/phil.v05.i05.090>

Adamboyeva Nafisa Qodirberganovna
jasdilnurbek@gmail.com
Farg'ona davlat universiteti

Annotatsiya: Mazkur maqolada disleksiyada fonologik tizim buzilishining lingvistik xususiyatlari hamda o'qish buzilishining neyropsixolingvistik modeli tahlil qilinadi. Tadqiqotda fonologik ishlov berish, fonematik eshituv, fonologik xotira va dekodlash jarayonlarining o'qish faoliyatidagi o'rni yoritilgan. Shuningdek, disleksiya bilan bog'liq o'qish buzilishlari neyropsixolingvistik nuqtai nazardan izohlanib, ularning miya faoliyati va til tizimi bilan aloqasi ochib berilgan. Tadqiqot natijalari fonologik tizimdagi buzilishlar o'qish tezligi, aniqligi va matnni tushunishga salbiy ta'sir ko'rsatishini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: disleksiya, fonologik tizim, fonologik ishlov berish, neyropsixolingvistika, o'qish buzilishi, fonematik eshituv, fonologik xotira, dekodlash, nutq-kognitiv jarayon

LINGUISTIC FEATURES OF PHONOLOGICAL SYSTEM DISORDERS IN DYSLEXIA AND NEUROPSYCHOLINGUISTIC MODEL OF READING DISORDERS

Adamboyeva Nafisa Qodirberganovna
jasdilnurbek@gmail.com
Fergana State University

Abstract: This article analyzes the linguistic features of phonological system disorders in dyslexia and the neuropsycholinguistic model of reading disorders. The study highlights the role of phonological processing, phonemic hearing, phonological memory, and decoding processes in reading activity. Also, reading disorders associated with dyslexia are explained from a neuropsycholinguistic perspective, revealing their relationship with brain activity and the language system. The results of the study show that disorders in the phonological system have a negative impact on reading speed, accuracy, and text comprehension.

Keywords: dyslexia, phonological system, phonological processing, neuropsycholinguistics, reading disorder, phonemic hearing, phonological memory, decoding, speech-cognitive process

Bugungi kunda disleksiya bolalarda uchraydigan eng dolzarb neyrokognitiv va lingvistik muammolardan biri sifatida o'rganilmoqda. Disleksiya o'qish texnikasining oddiy buzilishi emas, balki til va nutq jarayonlari bilan bog'liq murakkab neyropsixologik holat hisoblanadi. Xususan, fonologik tizimdagi buzilishlar disleksiyaning asosiy mexanizmlaridan biri sifatida qaraladi. Zamonaviy tadqiqotlarga ko'ra, disleksiya fonologik ishlov berish, fonologik xotira, fonematik eshituv va grafema-fonema munosabatlarini qayta ishlashdagi qiyinchiliklar bilan chambarchas bog'liq.

Disleksiyada o'qish jarayonining buzilishi nafaqat lingvistik, balki neyropsixologik mexanizmlar bilan ham izohlanadi. Chunki o'qish faoliyati bosh miyaning frontal, temporal va parietal zonalarining o'zaro integratsiyalashgan faoliyati orqali amalga oshadi. Shu sababli o'qish buzilishlarini tadqiq etishda neyropsixolingvistik yondashuv muhim ilmiy asos bo'lib xizmat qiladi.

Fonologik tizim insonning tovushlarni farqlash, ularni eslab qolish, qayta ishlash va ma'no bilan bog'lash jarayonlarini qamrab oladi. Aynan shu tizimning buzilishi natijasida bolalarda bo'g'inlab o'qish, harflarni almashtirish, tovush tushirib qoldirish yoki matnni anglamaslik holatlari yuzaga keladi. Shu nuqtai nazardan mazkur maqolada disleksiyada fonologik tizim buzilishining lingvistik xususiyatlari va o'qish buzilishining neyropsixolingvistik modeli ilmiy jihatdan tahlil qilinadi.

Mazkur tadqiqotda neyropsixolingvistik, psixolingvistik va lingvistik tahlil metodlaridan foydalanildi. Tadqiqotning nazariy asosini A.R. Luriya, E.D. Xomskaya, F. Ramus, U. Frith, S. Shaywitz, Z. Sobirova, S. Dorofeeva¹ kabi olimlarning disleksiya va fonologik ishlov berish bo'yicha ilmiy qarashlari tashkil etdi. Tadqiqot jarayonida neyropsixolingvistik, psixolingvistik hamda qiyosiy-lingvistik tahlil metodlaridan foydalanildi.

Tadqiqot obyekti sifatida disleksiya bilan bog'liq fonologik buzilishlar va o'qishdagi qiyinchiliklar tanlandi. Tadqiqot predmeti esa fonologik tizimning lingvistik xususiyatlari hamda o'qish buzilishining neyropsixolingvistik mexanizmlaridan iborat.

Fonologik tizim va uning lingvistik xususiyatlari

¹ Лурия А.Р. Основы нейропсихологии. – Москва: МГУ, 1973. – 376 с.; Хомская Е.Д. Нейропсихология. – Санкт-Петербург: Питер, 2007. – 496 с.; Ramus F., Szenkovits G. What phonological deficit? // The Quarterly Journal of Experimental Psychology. – 2008. – Vol.61. – P.129–141.; Shaywitz S. Overcoming Dyslexia. – New York: Knopf, 2003. – 432 p.; Frith U. Dyslexia: Can We Have a Shared Theoretical Framework? // Dyslexia. – 1999. – Vol.5. – P.192–214.; Snowling M. Dyslexia. – Oxford: Blackwell Publishing, 2000. – 274 p.; Sobirova Z.M. Neyropsixolingvistika: nazariy asoslari hamda amaliy tatbiqi: filologiya fanlari doktori (DSc) diss. – Farg'ona, 2024. – 286 b.

Fonologik tizim tilning tovush birliklari va ularning funksional munosabatlarini ifodalaydi. Fonologik tizim tarkibiga fonemalar, bo'g'in tuzilishi, urg'u, intonatsiya va tovushlarning kombinatsion xususiyatlari kiradi. O'qish jarayonida aynan fonologik tizim orqali grafemalar fonemalarga aylantiriladi.

Disleksiyada fonologik tizimning buzilishi quyidagi ko'rinishlarda namoyon bo'ladi:

1. Fonemalarni farqlashdagi qiyinchiliklar;
2. Tovushlarni noto'g'ri talaffuz qilish;
3. Bo'g'inlarni almashtirish;
4. Harf va tovush mosligini buzish;
5. Fonologik xotiraning sust rivojlanganligi;
6. O'qish avtomatizatsiyasining yetarli shakllanmaganligi ².

Fonologik ishlov berishdagi qiyinchiliklar natijasida bola matndagi tovushlarni tez va aniq identifikatsiya qila olmaydi. Bu esa o'qish tezligi va tushunishga bevosita ta'sir qiladi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, disleksiyada asosiy nuqson aynan fonologik dekodlash jarayonida kuzatiladi.

Fonematik eshituvning buzilishi

Fonematik eshituv - tovushlarni farqlash va ularning ma'no ajratish funksiyasini anglash qobiliyatidir. Disleksiya bilan og'rigan bolalarda fonematik eshituv yetarli rivojlanmagan bo'ladi. Natijada ular bir-biriga yaqin tovushlarni chalkashtiradi.

Masalan:

- b/p;
- d/t;
- q/k;
- s/sh.

Bunday holatlarda bolalar so'zlarni noto'g'ri o'qiydi yoki yozadi. Bu esa o'qishning semantik tomoniga ham salbiy ta'sir qiladi. Fonematik eshituvdagi buzilishlar ayniqsa boshlang'ich ta'lim bosqichida yaqqol namoyon bo'ladi.

Fonologik xotira va dekodlash mexanizmi

Fonologik xotira qisqa muddat davomida tovush va bo'g'inlarni saqlash hamda qayta ishlash jarayonini anglatadi. Disleksiyada fonologik xotira hajmining cheklanganligi sababli bolalar uzun so'zlarni o'qishda qiynaladi.

Masalan, ko'p bo'g'inli so'zlarni o'qishda:

- tovush tushirib qoldirish;
- bo'g'inlarni almashtirish;
- so'z qismlarini qayta tartiblash holatlari kuzatiladi.

² Карасик В.И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс. – Волгоград: Перемена, 2002. – 476 с.

Dekodlash jarayoni esa grafemalarni fonemalarga aylantirish orqali amalga oshadi. Neyropsixolingvistik nuqtai nazardan bu jarayon temporal va parietal miya zonalarini faoliyati bilan bog'liq.

O'qish buzilishining neyropsixolingvistik modeli

Neyropsixolingvistik modelga ko'ra, o'qish jarayoni bir nechta o'zaro bog'liq mexanizmlar asosida amalga oshadi:

1. Vizual qabul qilish;
2. Grafemalarni tanish;
3. Fonologik dekodlash;
4. Leksik-semantik ishlov berish;
5. Sintaktik integratsiya;
6. Semantik tushunish.

Disleksiyada ushbu bosqichlarning bir yoki bir nechtasida buzilish kuzatiladi. Ayniqsa, fonologik dekodlash va semantik integratsiya mexanizmlarining sust rivojlanishi o'qish buzilishining asosiy omili hisoblanadi.

A.R. Luriya o'z tadqiqotlarida nutq faoliyati bosh miyaning turli zonalarini o'zaro hamkorligi asosida amalga oshishini ta'kidlaydi³. Temporal zona fonematik eshituv uchun, frontal zona nutqni rejalashtirish uchun, parietal zona esa grafema-fonema munosabatlarini qayta ishlash uchun mas'ul hisoblanadi. Disleksiyada aynan ushbu zonalar faoliyatidagi funksional nomutanosiblik kuzatiladi. Natijada, o'qish sekinlashadi, matnni tushunish qiyinlashadi, nutqiy avtomatizm buziladi, semantik integratsiya sustlashadi.

O'zbek tilida disleksiyaning o'rganishning o'ziga xos jihati agglutinativ til bo'lgani sababli unda fonologik va morfologik tizim o'ziga xos tuzilishga ega. Qo'shimchalarning faol qo'llanishi, bo'g'in tuzilishining ustuvorligi va fonetik qonuniyatlarning izchilligi o'qish jarayoniga ta'sir ko'rsatadi. Shu sababli xorijiy diagnostik testlarni bevosita o'zbek tiliga moslashtirish har doim ham samarali natija bermaydi. O'zbek tilida disleksiyaning aniqlashda:

- bo'g'inlab o'qish;
- fonematik eshituv;
- affikslarni idrok qilish;
- morfologik segmentatsiya;
- semantik tushunish jarayonlari alohida e'tiborga olinishi lozim.

Z.Sobirova tomonidan ishlab chiqilgan *"DonoQiz-Uz"* neyropsixolingvistik testi aynan shu xususiyatlarni hisobga olgan holda yaratilgan⁴. Ushbu test orqali

³ Лурия А.Р. Основы нейропсихологии. – Москва: МГУ, 1973. – 376 с.

⁴ Sobirova Z.M. Neyropsixolingvistika: nazariy asoslari hamda amaliy tatbiqi: filologiya fanlari doktori (DSc) diss. – Farg'ona, 2024. – 286 b.

bolalarning fonologik ishlov berish, o'qish tezligi va semantik tushunish ko'rsatkichlarini aniqlash mumkin.

Disleksiyani erta aniqlash va korreksion ishlarga o'z vaqtida kirishish bolaning keyingi akademik faoliyati uchun muhim ahamiyatga ega. Neyropsixolingvistik diagnostika yordamida fonologik buzilishlar aniqlanadi; o'qishdagi individual qiyinchiliklar baholanadi; nutq-kognitiv jarayonlar tekshiriladi; korreksion dasturlar ishlab chiqiladi. Bunday yondashuv nafaqat pedagogik, balki lingvistik va neyropsixologik jihatdan ham samarali hisoblanadi ⁵.

Disleksiyani o'rganishga oid zamonaviy tadqiqotlar fonologik tizim buzilishlarini asosiy omil sifatida ko'rsatmoqda. Ayniqsa, fonologik ishlov berish va fonematik eshituvning sust rivojlanganligi o'qish buzilishining markaziy mexanizmi sifatida talqin qilinadi. Neyropsixolingvistik yondashuvning afzalligi shundaki, u disleksiyani faqat o'qishdagi xato sifatida emas, balki til, nutq va miya faoliyati integratsiyasi bilan bog'liq kompleks holat sifatida izohlaydi.

O'zbek tilining agglutinatив xususiyati esa disleksiyani diagnostika qilishda alohida metodik yondashuvni talab qiladi. Chunki o'zbek tilida bo'g'in tuzilishi va affiksatsiya jarayoni o'qish faoliyatining muhim tarkibiy qismini tashkil etadi ⁶. Shuningdek, tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, fonologik tizimdagi buzilishlar vaqtida korreksiya qilinmasa, keyinchalik yozuv, semantik tushunish va akademik faoliyatda jiddiy muammolar yuzaga kelishi mumkin.

Disleksiyada fonologik tizim buzilishlari o'qish faoliyatining asosiy neyropsixolingvistik omillaridan biri hisoblanadi. Fonematik eshituv, fonologik xotira va dekodlash jarayonlaridagi qiyinchiliklar o'qish tezligi, aniqligi va matnni tushunishga salbiy ta'sir ko'rsatadi ⁷. Neyropsixolingvistik model o'qish buzilishlarini til va miya faoliyati integratsiyasi asosida tushuntirish imkonini beradi. O'zbek tilining agglutinatив xususiyatlari esa disleksiyani aniqlash va baholashda milliy diagnostik yondashuvlarni ishlab chiqishni talab qiladi. Shu sababli disleksiyani erta diagnostika qilish, fonologik tizimdagi buzilishlarni aniqlash va neyropsixolingvistik asoslangan korreksion dasturlarni qo'llash boshlang'ich ta'lim samaradorligini oshirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Лурия А.Р. Основы нейропсихологии. - Москва: МГУ, 1973. - 376 с.
2. Хомская Е.Д. Нейропсихология. - Санкт-Петербург: Питер, 2007. - 496 с.
3. Ramus F., Szenkovits G. What phonological deficit? // The Quarterly Journal of Experimental Psychology. - 2008. - Vol.61. - P.129-141.

⁵ Lyon G.R., Shaywitz S., Shaywitz B. A Definition of Dyslexia // Annals of Dyslexia. – 2003. – Vol.53. – P.1–14.

⁶ Mahkamova Z.Sh. O'quvchilarning til bilimlarini baholashda test texnologiyalarining o'rni // TDPU ilmiy jurnali. – 2021. – №2. – B.45–50.

⁷ Vygotsky L.S. Thought and Language. – Cambridge: MIT Press, 1986. – 287 p.

4. Shaywitz S. Overcoming Dyslexia. - New York: Knopf, 2003. - 432 p.
5. Frith U. Dyslexia: Can We Have a Shared Theoretical Framework? // Dyslexia. - 1999. - Vol.5. - P.192-214.
6. Snowling M. Dyslexia. - Oxford: Blackwell Publishing, 2000. - 274 p.
7. Sobirova Z.M. Neyropsixolingvistika: nazariy asoslari hamda amaliy tatbiqi: filologiya fanlari doktori (DSc) diss. - Farg'ona, 2024. - 286 b.
8. Жинкин Н.И. Язык - речь - творчество. - Москва: Наука, 1998. - 368 с.
9. Карасик В.И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс. - Волгоград: Перемена, 2002. - 476 с.
10. Mahkamova Z.Sh. O'quvchilarning til bilimlarini baholashda test texnologiyalarining o'rni // TDPU ilmiy jurnali. - 2021. - №2. - B.45-50.
11. Lyon G.R., Shaywitz S., Shaywitz B. A Definition of Dyslexia // Annals of Dyslexia. - 2003. - Vol.53. - P.1-14.
12. Vygotsky L.S. Thought and Language. - Cambridge: MIT Press, 1986. - 287 p.